

Казка про плуга

Борис Харчук

ПОХВАЛА МАТЕРІ

Казка починається з любові — з матері. Хто путній а чи безпутній народився без її чесних мук?

Це почалося ще в стару старовину, як перші люди відчинили світ. Стоїть мати під горою та дивиться з хатнього порога на шлях, який гине в куряві.

Її коси як передосінній ранковий туман у пониззі над дніпровськими лиманами. Тільки той туман лягає хвилями, розходиться й звітрюється, а її коси впливли під хустину і сивіють.

Пооране чоло вкривають тіні — сліди голосних думок, а брови як журавлині крила. Тільки журавлі покидають пожовклі ліси, визимнілі озера, голі поля, а її думки не знають вирію: вони завжди з нею, в гнізді її голови. І завжди мовби чути їх журне: "Кру-кру..."

Як із поліських пущ беруть початок річки, і течуть, і поять широкі степи, так з-під її брів випромінюються морщини й зморщечки, розтікаються і бринять на обличчі. Її обличчя повниться щедрістю і ласкою, як ті широкі, безкраї лани, на яких жито-пшениця потопають у гарячому сонці.

Великі очі такі ясні, що в них годі приховатися лукавству, ворожнечі, невірності. Вони як синє, без єдиної хмарки бездонне небо над високою Верховиною і глибоким Дінцем. Тільки небо одне, а їх — двоє. Дивляться — купують світ у любистку і м'яті.

З уст не сходить усмішка: вабить, зачаровує, як світанкова зоря, що переливається над землею, віщуючи мирний день.

В її мові не прохоплюються ні писк зажерливої сойки, ні скрекіт сварливої сороки, ні клекіт погордливої орлиці; чайка і горлиця — її пташки. Вона рідко говорить якесь слово: робота. За неї кажуть руки: кожна пучка віддає стільки тепла і ласки, що камінь і дерево стають людьми. Щоб вони не мізерніли, вона тихо виводить старовинну пісню за роботою... В'ється угору й кигиче над дорогою срібнопера чайка, озивається з темної діброви невидима горлиця — це вони співають її голосом.

В грудях у неї б'ється живе, добре серце. Воно таке віддане, таке незрадливе, як у величній лосихи, що виводить із страшних нетрів, із ще загрозливіших пропастищ своїх бистрооких і безтурботних, дзвінкокопитних і молодорогих теляток. Ріки дарують прохолоду, сонце — тепло, а вона віддає себе своєму родові — мати.

НАРОДЖЕННЯ СИНІВ

Під горою, перед вигоном, була собі хата. В ній жила жінка-солдатка. З гори починався ліс, долиною текла річка. Тому всі казали, що та жінка-солдатка сидить край лісу і край води.

Хата була під солом'яною стріхою, на дві половини. В одній половині, без вікон, човплася худоба, а в другій, з одним малим вікном, — людське житло.

Вже отелилася корова — привела теличку. Вже покотилися вівці — народилася біла ярочка й чорний баранець. Господиня попереносила їх через поріг — забрала до себе, щоб їм було тепліше. Лисенька звелася на ніжки, ярочка й баранець вистрибують собі, а вона сіла під вікном, радів і журяться:

— Мої ви клопоти, хто ж вас буде пасти, як у мене пастуха нема?

Коли це у вікно: стук-стук... Тихо, лагідно. І говорить:

— Буде аж два... Буде аж два...

Господиня обернулася. Теличка, ярочка й баранець перестали бавитися, теж дивляться Ї собі, а у вікно стукає сизий дикий голуб і каже людським голосом:

— Щоб не сталося, а ви не лякайтеся, бо цієї ночі народяться пастухи, які пастимуть людську долю...

Сказав, фуркнув і полетів.

Лисенькій і овечкам що? Вгрілися, полягали під припічком і заснули, а господиня не лягає, сидить. У печі вигоріло. Вогонь згас. Залягла така темна, невидна ніч, хоч око вийми, а жінка-солдатка сидить: вірить і не вірить сизому дикому голубові. Непомітно й здрімнула, сидючи на стільці, бо була дуже втомлена: скрізь сама, хоч розірвися...

Зашумів ліс, завирувала річка.

"Чи то мені вчувається, чи, може, сниться? — думала вона.— Такий вітер — буря!"

Опівночі вдарив грім, блиснуло, освітило небо й начеб щось важке упало на поріг, і хтось навстіж розчинив двері.

"Валиться ліс, річка виходить з берегів, перекидає хату!..." — отак думаючи, вибігла надвір.

Віло. Тихо, як у вусі. Нишком поскрипує мороз — ходить по зорях, черкає по місяцю, сніги іскряться. Ліс мовчить, а річка під кригою.

— Звідки узятися тому грому? Ще зима. Що ж я собі навігадувала? — запитувала саму себе.

Дивиться: на порозі лежать ковадло, молот — і сполошилася: "Звідки? Хто підкинув? Що за знак? Почнуть шукати, допитуватися, хоча б нічого злого не трапилося! І кому я що винна?"

А ковадло і молот спалахкують осяйним блиском — поріг світиться.

Вона за те ковадло, за того молота: покидає їх у сніг, загорне, щоб не було й сліду.

А на стріху сів сизий дикий голуб і гуде:

— Це ковадло, цей молот з неба. Вони — твоїх синів.

— Де ж ті мої сини? — крикнула жінка-солдатка.

— Чи ж ти чула, що я тобі казав звечора, а чи й досі не віриш? — була їй відповідь і голосне лопотіння голубиних крил.

З ковадлом, з молотом увійшла до хати.

На ліжку, в сповитку лежало двоє хлопчиків. Лисенька теличка й овечки — біла ярочка й чорний баранець — дихали на них, зогріваючи їх своїм духом, бо розчинена хата зовсім визимніла.

— Недарма гриміло і блискало: усе справдилося,— сказала вона.

КОЛИСКОВА

Хлопці лежали в колисці, підчепленій до сволока. Колиска була виплетена з липової кори.

Жінка-солдатка, ставши матір'ю, колисала їх, прядучи кужіль. Коли вони починали чогось пхинькати, вона, не кидаючи веретена й не перериваючи нитки, погойдувала колиску і співала пісню, яку співають усі матері своїм дітям, щоб вони не плакали:

— Лю-лі... Лю-лі...

Колисанку слухали не лише хлоп'ята, а й телятко з ярочкою й баранцем, бо все мале виростає і вбирається у силу з маминої пісні.

Сини собі спали. Колиска пахла цвітом і бджолами.

Інколи не вони заливалися таким плачем, що аж синіли, і їх ніяк не можна було заспокоїти.

Мати пряла кужіль і виводила ніжним голосом про те, що кіт спить і мишки сплять, а вони все одно не вгавали. Тоді вона тихо виливала:

— Знаю, чого ви заходитеся... Ви гукаєте тата. Забрав вашого таточка Цар на війну.

Щойно ці слова зірвалися їй з язика, як під хатою гуркіт: хтось іде, та не один.

Двері розчинилися, начеб їх пролаmano, і на порозі вирости сільський Голова і Стражник.

В колисці притихло, примовкло, мовби на неї дихнуло морозом.

— Згадали Царя і накликали...— схопилася мати. Веретено впало на землю — нитка урвалася.

— Що ти сказала? — бовкнув, доскіпуючись, Голова. В його руках довга палиця, а на грудях — бляха.

— Згадала Царя, а ви тут як тут. Правду кажуть: про вовка промовка, а вовк і в хату.

— Що-що?! — розкричався Голова.

А Стражник стоїть з пікою і мовчить: мотає собі на ус, записуючи в умі кожне слівце.

Голова грізно стукнув палицею:

— Ти мені кинь про вовка і всіяке таке. Ми — Царські! І ти — Царська. Все, що ти маєш,— Царське! Кожен палець на твоїй руці — Царський! І все-все...— Тут він закотив під лоба очі, начеб побачив самого самодержця, розкинув ручища, ніби обіймав всесвіт, і гаркнув: — Царське!

Цар, Царські, Царське — то були його улюблені слова, і він їх так проказував, начеб прибивав печатки.

— Радуйся і веселися — твій чоловік поліг за Царя,— сказав.

Ця лиха звістка стиснула матері в грудях серце. Мати обхопила руками голову й заніміла. Колиска зайшлася плачем.

— Та в тебе приплід? — гукнув Голова, глянув у колиску і напустився: — Чого ж ти їх досі ще не записала? їх треба записати! Я ще нині пошлю депешу самому Царю, що є аж двоє нових хлопців. Ну й що з того, що твій чоловік поліг? Один поліг, в двоє народилося. Нехай Цар знає: його Царський народ безсмертний.

— Я ще й удова! — тільки й сказала мати.

Голова і Стражник забралися, а вона мусила нести записувати своїх синів.

Одного назвали Кузьмою, а другого — Дем'яном. Писар так і записав у грубій книзі.

Мати гойдала колиску і співала:

— Ростіть, Кузьмо і Дем'яне, мої сини, мої сироти.

Вона співала ще з досвітку, клала свою пісню хлопцям у голови, щоб шуміла їм калиною, а сама — до роботи. Носила з лісу й рубала дрова, поралася коло худоби, перебирала насіння, готуючись до весни.

Корова давала трохи молока. Кузьма і Дем'ян не були голодні.

Мати співала, купаючи і сповиваючи синів-сиріт ввечері.

Тоді бралася за кужіль, тягла нитку їм на сорочки і співала:

— Дочекаємося весни, будемо поле обробляти — розум сіяти, красу садити...

Ввечері вона була дуже вимучена. Очі самі злипалися. Засинала, сидючи за кужелем і над колискою.

Кузьма і Дем'ян чомусь не хотіли спати серед ночі. Якщо заводився один, пхінькаючи, то починав заводитися й другий. Вона зривалася й світила свічку.

— І чого ви вовтузитесь? Ще накличете біду...— втишувала їх, а вони виповивалися, пручаючись, з пелюшок.— От Стражник почує і донесе на вас Цареві, що ви не даєте йому спати...

Кузьма й Дем'ян ще цього не розуміли. Мати наставляла:

— Поки малі, поти й щастя...— співаючи: —Лю-лі...

І вела свій спів, як довгу нитку:

— Колись ми були вільні, нікому не підлеглі, але хто це тепер вже пам'ятає? Загарбав нас Цар. Не дає ні дихнути, ні писнути. Лю-лі...

Гасила свічку. Кожне слово промовляла пошепки, бо і піч, і стіни мають вуха.

— Цар — він Змій із чотирма головами. Змій — чотириголовець, але хто його так назве? Цар. Сидить у своєму палаці, чотири голови спрямовані в чотири кінці світу — дивиться і наслухає: чи хтось проти не повстає, чи нема яких заворушень. Лю-лі...

Йому всього мало. Він погнав нашого татка на війну, завойовувати сусідні землі, і наш татко дурно наклав головою. Той Змій-чотириголовець хоче перейти світ. Лю-лі...

Проти нього не можна писнути й півслова — лигне й проковтне. В нього Міністри, Стражники... Всі вони між собою зв'язані, бо Змій-чотириголовець дав їм життя. Це не люди, а Спиновики. Душать нас і плещуть у долоні: "Слава!.." Лю-лі...

Колисала колиску й не могла скінчити колискову:

— Хай у того людозера чотири голови, але і він не побачив і не почув, як з неба впали ковадло і молот. Я закопала їх у землю, бо мені був голос, що ви, сини, пастимете людську долю...

ПАСОВИСЬКО

Чорняві, лобасті, Кузьма і Дем'ян росли волос у волос, голос у голос. Росли вони ні швидко, ні помалу, а так, як усі людські діти. Спочатку вигойдувалися в колисці, тоді повільно сп'ялися на ноги. А коли нарешті переступили через поріг, то дременули,

переганяючи вітер.

Виламали по хворостині, нарobili коней. Посідають, як пришпорять — вигін розлягається. Ліс відгукується луною, річка сплескує, голосно іржуть хворостяні коні.

Але хлопцям не було коли гайнувати час. Адже це тільки Царські Міністри, Царські Слуги — Спиновики можуть полювати, стріляти стрілами й бити байди. Їхня мати і удова насилу стягувалася, щоб не померти з голоду.

Вони посідали на своїх хворостяних коней і, гарцюючи, погнали пасти гусей. Але особливо вигарцьовувати не було як. Старий гусак дуже сичав, розпустивши крила, і намагався кусати. Кузьма і Дем'ян утікали, а мати сміялася і зупиняла їх. Висмикувала з-під котрогось хворостину — той хворостяний кінь у її руці вмить перетворювався на лозину.

Мати напускалася на гусака:

— Який верховода! — і проганяла його, наказуючи: — Ви мені

пильнуйте, щоб гусачисько не провадив гусочок на воду, бо хто їх позбирає? — А сама думала: де там Кузьмі й Дем'янові пасти людську долю, якщо вони бояться дурного гусака?

Хлопці пильно доглядали своїх хворостяних коней: годували і напували. Ті коні на перше схотіння вони могли перетворити в замашну лозу, то знову ставали баскими верховиками. Що їм тепер якийсь гусак?

Вони пасли не лише гусей. Берегли курчат, щоб їх не похапали хижаки. З'являвся кібець чи сорока — частували камінцями.

Минув час, і хлопці погнали на вигін корову, телицю й овець.

Тепер вони пасли на зміну. Один рубав дрова або порався на городі, бо мати відробляла панщину. Якраз тоді з лісу занадився вовк і почав красти телят і овець. На пасовиську стало небезпечно. Люди засідали, йшли облавою, а вовкові хоч би що. Село забідкалося: сіроманець поріже й пожере всю худобу. Кузьма і Дем'ян почали думати, як би упіймати того злодія.

Примітили, що він, виходячи з лісу, залягає на горі під дубом і вичікує слушного часу: пастухи загаяться, собаки притихнуть, от і нападає.

Вони й надумалися: засіли під дубом з довбнями. Чекали-чекали, а вовк не йде. І не з'явився. Теж хитрий.

Тоді Дем'ян виліз на дуба. Кузьма вигнав худобу, ліг і мовби спить.

Вовк вибрався з лісу, підповз під дуба і пантрує. Дем'ян дивиться на нього згори й не дише. Тільки-но сіроманець зібрався, щоб плигнути, скотитися й упасти на череду, а Дем'ян скочив йому на спину і схопив його за вуха. Якщо вовка вхопити за вуха, то видертися йому нелегко.

Він жене, а Дем'ян сидить на ньому і керує за вуха.

— Кузьмо, до мене! — гукає братові.

Кузьма не став чекати, підбіг, сів на вовчий хребет, вхопивши Дем'яна за плечі.

Вовк і давай гасати вигоном. Як не хоче, як не старається, щоб скинути їх, а не може. То присяде, то плигне. Гарчить, піна йому з рота падає клаптями, та не заверне

голови, не вкусить. Даремно клацає зубами. Дем'ян держить його за вуха, а Кузьма підпихає ногами в боки.

Хлопці прогнались верхи на сіроманцю через село. Вернулися, промчали назад. На вигоні він луснув, і дух з нього вийшов геть — на радість людям.

Село дякує Кузьмі й Дем'янові, а сільський Голова і Стражник вирячили очі: ще ніхто такого не бачив, щоб вовка було зловлено за вуха.

— Видать, не прості ці удовиченки,— сказав Стражник.— Малолітки, а що уміють?.. Потрібно на них донести куди треба...

— Ці удовиченки будуть або великими злодіями, або великими людьми. Донести! Непремінно донести! — стверджував Голова.

Мати це почула, стала і загородила собою Кузьму і Дем'яна.

— Що вам до моїх синів? Вони перемогли і здолали сірого вовка,— голосно кинула в обличчя обом верховодам, а тоді сказала: — Ви страшніші від вовків. Ви — Спиновики.— І стояла — сива і горда.

Сільський Голова підняв свою довгу палицю:

— Ти мені кинь про всіяке таке...

Стражник його втихомирив: він знав, що люди не дозволять торкнутися до матері та її синів пальцем.

Тепер череди паслися, де хотіли. Заходили глибоко в ліс. Пастухи знаходили худобу по дзвіночках, які були начеплені на шиях корів, телят і овець.

Ніщо, здавалося, не віщувало біди. Весна видалася теплою. Село обсіялося, плекало надію на погоже літо й суху осінь, думаючи: буде чим платити данину тому Змію-чотириголовцю та й чи собі щось залишиться. Тут і задощило. Зливи змили поле й городи. Річка вийшла з берегів. А потім ударила страшна посуха: все вигоріло.

Кругом стало чорно. Голодна худоба никає по вигону. Люди мов тіні.

Та це ще було півгоря. Упало повне горе: за Царським наказом Царські слуги — Зміїловики-Спиновики — пішли по хатах, підчищаючи до останньої зернинки, а тоді забрали на вигоні худобу й погнали табуни за табунами.

Плач і розпач устали над селом: голод.

Кузьма і Дем'ян не знали, що діяти, мати хитала головою:

— Що не вимокло, те вигоріло. А що не вимокло й не вигоріло, то забрано. Аж тепер нам капець...

Ще була жменька борошна. Хлопці принесли з лісу соснової кори, натовкли. Мати замішувала її з борошном, варила затірку. Сама їла чи ні, аби вони посьорбали. А коли й того не стало, вона зняла з горища в'язку грибів і сказала:

— Ось все, що у нас залишилося. Будьте ощадні, діти, варіть по одному грибочку, може, перебудете зиму. Сама ж перезимувати вже не мала надії.

Кузьма і Дем'ян одяглися в сіряки, подалися у ліс: може, надібають якусь кисллицю а чи трапиться заєць? Вернулися з кетягами замерзлої калини.

Мати начеб спала. Почула, що сини в хаті, й розплющила очі.

— Така червона калина,— вимовила.

Вони дали їй цілий кетяг, але вона взяла собі лише бубочку.

— Ніякого спадку у вас нема,— вела слово за словом.— Ото тільки під порогом закопані ковадло і молот, які впали з неба в ту ніч, як ви народилися...— кинула до рота бубочку калини. Очі заплющилися: мати заснула всмерть.

КУЗНЯ

Кузьма і Дем'ян стали жити самі. Нічого в них не було, крім заповіту матері — відкопати під порогом ковадло і молот.

Коли хлопці видобули ковальські інструменти, вони засвітилися осяйним блиском: анітрішки не заіржавіли, хоч і лежали в землі. Кузьма взяв молот і відчув, як його руки наливаються силою. Дем'ян підняв ковадло — його руки теж відчули міць і снагу.

В тій половині хати, де стояли корова, телиця й вівці, було зроблено кузню.

Дем'ян і запитує Кузьму:

— Що ж ми куватимемо, брате?

Кузьма подумав і каже:

— Давай кувати мечі й списи, озброїмо простих людей, рушимо війною на таких, як Голова і Стражник, на самого Царя — чотириголового Змія...

Дем'ян довго мовчав. Кинув коротко:

— А чи тора? — і знову мовчав.

Тоді твердо:

— Ні,— відповів,— брате. Не пора...— Й казав: — На війні загинув наш батько. З війни ніякої користі нема. Ліпше ми викуємо залізного плуга, а там побачимо...

Кузьма зміряв брата своїм твердим поглядом і згодився:

— Твоя правда. Дерев'яною сохою дороблюватися хліба важко. Соха і Цар доводять до голоду. З голоду померла наша мама. Якщо ми подужаємо соху, то колись подужаємо і Царя, і Змієвих Спиновиків...—Брати розмовляють, а Стражник підповз до кузні, припав вухом до щілини і наслухає. "Чи бачиш, вже вони діло замишляють? — закарбовує собі й посміхається: — Ну, я не дарма на Царській службі. Я не марно Царський хліб жую..."

А хлопцям байдуже. Випалили в лісі березового вугілля. Міхи роздмухнулися, загуло в горні, У кузні край лісу і край води задзвенів молот.

Сипляться іскри — розжарене червоне залізо лягає на ковадло, молот його розрівнює.

Кузьма і Дем'ян міняються місцями: то один стає молотобійцем, то другий. В обох чуби мокрі. У перерві, коли над горном синіють вогники, а залізо нагрівається, вони трохи перепочивають.

— Знаєш, Дем'яне, що я хочу тобі сказати? — запитує Кузьма й поводить чорною бровою.— Скуємо плуга і подаруємо людям. Віддамо за так.

— Я те ж саме хотів тобі сказати, та ти мене випередив,— обзивається Кузьма.

В кузні душно. Не звітрюється дух горілого — пахне важкою працею.

Кузьма схотів розчинити двері, впустити свіжого вітерцю, а двері не піддаються" мовби за ними хтось стоїть. Виглянув, спохмурнів, але стримався.

— А, то ви, пане Стражнику? — гукнув.

— Це я! — гаркнув Стражник. Ввалився і почав сердито, строго: — А що ви, удовиченки, тут майструєте? Що ви зібралися дарувати людям?

Дем'ян кинув братові бровою, щоб той узяв двері на заціпку, а тоді каже:

— Пане Стражнику, ви, певно, не один день за нами слідкуєте і вивідуєте?

— Служба! — не відмагається Стражник, посміюючись глузливо.

— Ну, й нишпоріть собі на здоров'я, але щоб нам від того не було жодних збитків, ми зараз вкоротимо вам язичка. Навіщо вам, пане Стражнику, бути — таким язикатим?

Той скипів. Та не встиг опам'ятатися: Кузьма узяв його за плечі, а Дем'ян общеньками і вкоротив йому язика.

Стражник підняв загрозово кулаки, та не може спромогтися на слово: белькоче казна-що.

А брати-ковалі йому кажуть:

— Ви, пане Стражнику, не кипіть, не погрожайте. Тепер ми собі спокійні, бо ви нікому на нас не донесете. Якщо ж спробуєте донести, то Цар витурить вас зі служби. Навіщо йому німий Стражник?

Так воно і сталося.

Кузьма і Дем'ян цілу зиму не виходили з кузні. Зійшли сніги, стряхло, село зібралося в поле, і вони показали свою роботу.

В їхнього плуга гострий леміш, положиста палиця, а замість шкарадистих рогалів, які стирчать у сохи,— вправні чепіги.

Сільський Голова як побачив, очі розгорілися.

— Які хочете вам гроші дам, лиш продайте! — загарячкував, ляскаючи себе по кишені.

— Наш плуг, пане Голово, не продається,— відповів Кузьма.

А Дем'ян сказав:

— Ми даруємо його людям.

Запрягли биків. Плуг заглибився. Відвалюється скиба. Рівно лягає борозна.

Плуг іде легко і вільно. Він мовби живий. Його начеб не зроблено руками, а сам він вийшов із землі, щоб її орати і робити поле.

Голова знай прицмакує:

— Такий плужок...— І напускається на Стражника: —Що ж ти ні пари з уст?!

Стражник мовчить, що язик у нього вкорочений: боїться, бо Цар ще прожене зі служби.

Орач держиться за чепіги, як за ноги Всесвіту. Плуг оре — править землею.

— Аж тепер, мабуть, ми будемо з хлібом,— радіють люди.

А Кузьма і Дем'ян кажуть:

— Ми ще не такі плуги вам скуємо.

Про це довідався Цар і не заборонив, а навпаки — схвалив почин, як корисний державі.

Як не дивно, але найбільше радів Стражник. Він був просто щасливий, що ковалі

вкоротили йому языка, бо за безглуздий донос Цар міг стяти і голову.

ЦАРСЬКІ МИЛОСТІ

Почали Кузьма і Дем'ян кувати плуги — людям розвиднілося. А що вони не правили грошей, то їх називали братами-безсрібниками.

Добре оброблені поля стали родити ліпше. Забулося про недороди і голод. Люди мали хліб, якось могли калатати і перебиватися, аж упав Царський указ.

Всіх скликано до столиць На мурованій вежі, обливаній сріблом і золотом, раптом з'явився Змій. Його чотири голови в коронах дивилися на чотири сторони.

На високий поміст зійшов Дяк-ревун і крикнув:

— Увага і покора!

Міністри і Спиновики попадали на коліна, а прості люди мусили бити поклони і цілувати землю.

Дяк-ревун розгорнув сувій і почав:

— Ми, Цар над царями і Володар над володарями, зібрали вас, щоб явити свої великі милості! — Від його голосу прилягла трава.

Він проголошував:

— Ми, обранець небес і підкорювач світу, спиняємо бурі, керуємо сонцем, даємо вам хліб! Наші мисливці, ковалі й гречкосії найстаранніші. Чи в усьому підзоряному світі ще є такий народ, який жив би вільніше і щасливіше?

Міністри й Спиновики загукали:

— Слава! Слава!

Кузьма і Дем'ян мовчать. А Стражник ляскає в долоні, показує очима, щоб і вони плескали, виявляючи одностайність.

Дяк-ревун гримить ще дужче:

— Ми своїми очима доглядаємо до кінця сходу і заходу, до кінця півночі і півдня. Під високою рукою пройдемо і ошчаслиavimo землі і народи, а тих, хто не схоче наших милостей, обернемо в рабів і невільників, пустимо вдовами і каліками, осиротимо і знищимо.

Міністри і Спиновики знову славили Царя. А Дяк-ревун, перепочивши, гримів далі:

— Від цього дня наказуємо: віддавати нам хлопців і дівчат!

— Здавати хліб, вовну, м'ясо!..

— Кувати списи, мечі!..

— Зв найменший непослух — кара: смерть!

Міністри й Спиновики за кожним пунктом указу гукали "слава", а численні Стражники приневолювали людей бити поклони й цілувати землю.

— Якби хтось ослухався і якби десь виникли заворушення, ми, обранець небес і підкорювач світу, погасимо сонце і нашлемо вічну темряву. Кінець! — пролунав бас Дяка-ревуна.

Навколо вежі вгору полетіли шапки і картузи.

Змій-чотириголовець пильно дивився і дослухав, хто яким дихом дихає. Як раптово з'явився, так раптово і зник. Його вже не було, а шапки й картузи летіли вгору.

Міністри і Спиновики так виявляли свою вірність Цареві, що Стражники почали їх втихомирювати, цьвохваючи батогами.

— Нема закону й рятунку,— прошепотів Дем'ян, а Кузьма понунив голову.

Настали лихі часи. І раніше люди робили панщину, і раніше їх обдирали, як липку, а тепер нічого не залишали. Живіть, мовляв, вірністю Цареві. Птахи і звірі теж Царські. Але хіба Цар думає, чим вони годуються?

Почалися обмани, потаємні крадіжки. Хто вкрав, а його не зловили, той не злодій. Сільський Голова і Стражник цупили собі відверто. Хто їм що зробить, коли вищі за них заступаються, а сірому зневажають? Кругом сама неправда.

Та найстрашніше, що беруть хлопців і дівчат. Підростуть, їх і женуть у Царську вежу. Зав'язують очі чорною хустиною, саджають на гойдалку, гойдають, щоб голова замакітрилася, і морить голодом. Раз у три дні виповзав сам Змій-чотириголовець і шепче на вухо: "Я твій, Царю, і нехай у мене не буде Царя над тебе". Якщо новобранець повторить ці слова, Цар дає йому зі своєї руки дрібку сухаря й ковток води. Так триває до того часу, поки голодний, із зав'язаними очима при звичається ще здалеку чути, як вповзає чотириголовий Змій, і починає задалегідь вигукувати:

— Я твій. Царю. І нехай у мене не буде Царя над тебе!

Якщо він вигукнув твердо, впевнено — готовий, вивчився. Стає чорнохустинником, бо носить до скону на шії хустину, якою йому зав'язували очі.

Хлопців шикують у солдати і ведуть загарбувати сусідні землі. Шикують і деяких дівчат, а інші залишаються служницями, а то й наглядачками. Чорнохустинники забувають про своїх матерів і батьків, про свій рід: мати і батьківщина — Цар. Вони — Царські діти.

Саджали у вежу Кузьму і Дем'яна. Гойдалися вони на тій гойдалці, де замакітрюються голови, куштували дрібки сухаря й ковтки води з руки Змія-чотириголовця, але чорнохустинниками не стали. Ніяк не могли привчитися вигукувати твердо і впевнено:

— Я твій. Царю, і нехай у мене не буде Царя над тебе.

Їх тільки тому і пощадили, що вони неабиякі ковалі, а то ворон і кісток не знайшов би.

БИТВА

Новобранців проводжали усім родом. Стражник і Голова наглядали за порядком.

Селом ішли ще сяк-так. Та село кінчалось, починався вигін, і матері заводили своїми розпачливими голосами:

— Куди ж ми вас виряджаємо, молодих, як цвіт? Ліпше б ми виряджали вас на смерть, ніж ви підете на війни чи ще хто знає куди! Якщо не накладете головами, повернетесь, то що нам з того? Ви не признаєте ні батька, ні матері. Нам старим хоч живцем у могилу...

Стражник наставляв піку, щоб матері не лементували, а Голова робив страшні очі.

А матері заводили ще дужче:

— Ой, не признаєте, забудете, відцураєтесь... Хіба не правда: здирали данину,

насилали солдатів — син лупцював нагаєм батька. А коли мати заступилася, він і рідну матір оперезав нагаєм — Діти-діточки...

На вигоні Стражник відкидав батьків і родичів від новобранців, а Голова наставляв:

— Не ридати, а радіти треба! Не плакати, а сміятися і витанцьовувати — ваші діти йдуть на Царську службу...— І погулював чобітьми, танцюючи зі своєю палицею-сучковиком.

Дорога здригалася від плачів і тужіння. Тоді Голова страхав:

— Ви хочете, щоб Цар погасив сонце і нагнав вічну темряву? Ви того хочете?

Стражник вів хлопців і дівчат, а дорога ще довго стогнала.

Таке саме діялося, коли збирали побори.

Люди почали казати, що настає кінець світу. Тоді в кузню до Кузьми й Дем'яна прийшли старі дідусі, старі бабусі й почали просити, щоб якось допомогли звільнитися від Змія-чотириголовця. Ковалі мовчки кували. Старі люди похитали головами, мовляв, Кузьма і Дем'ян теж бояться, що Цар вкраде і погасить сонце, бояться, хоч вони і брати-безсрібники...

Але що не рік, то ще важче. Хати розвалюються, село стає пусткою. В кузню прийшли середні люди — мисливці, рибалки, гречкосії.

— Не ми вас просимо: самі наші ліси вас просять встати проти чотириголового Змія,— казали й кланялися Кузьмі й Дем'янові мисливці.

— Не ми вас просимо: сама наша річка вас просить встати проти чотириголового Змія,— казали й кланялися рибалки.

Поклонилися гречкосії, кажучи:

— Не ми — сама наша земля волає визволення.

Ковалі мовчать. У горні гуде. Молот поковує.

Раптом упало:

— Хай чотириголовець лякає, що вкраде й погасить сонце, а все одно не втримає нас у страху: ми й так світа-сонця не бачимо.

Ніхто не примітив, хто це вимовив. Ці слова начеб мимоволі вихопилися кожному з грудей! Всі почули, як гуде ліс, як тече річка, як шумлять поля.

До кузні прибігли маленькі діти, мовлячи і благаючи навперебій:

— Ми не хочемо відрікатися від батьків і матерів. Ми не будемо чорнохустинниками. Ми хочемо мати братиків і сестричок...

Кузьма і Дем'ян перестали кувати і відповіли:

— Добре... Але ж ви усі допомагайте нам!

І почали вони робити великого залізного плуга. Мисливці приносили вугілля, щоб палало в горні, рибалки — воду, щоб гартувати леміш, гречкосії роздмухували міх... Працювали не покладаючи рук. Кузьма і Дем'ян кували плуг повільно: роботи було дуже багато. Люди потомилися й давай підсміюватися з братів-ковалів: "Навіщо той плуг? Який би великий він не був, хіба дим подужати Зміячотириголовця? Тут потрібен меч, щоб стягти йому голови! Ми взяли б меча і напали на Царську вежу!"

Дем'ян і Кузьма це почули й кажуть:

— Можете собі підсміюватися, а ніякого меча ми кувати не будемо. Не підемо брати приступом Царську вежу. Той Змій сам до нас прийде,— та й далі кують плуга.

Замість чотириголового Змія прийшов Стражник. Допомогачі знову підсміюються з братів-ковалів. А Стражник походив по кузні, взявся за велетенські чепіги, помацав широченного лемеша. Відразу ж змикитив, що тут щось не те, й побіг доносити Цареві. Хоч йому й вкорочено язика, але він нічого так не прагне, як вислужитися.

Всі Царські слуги на тому й держаться.

Доніс Стражник Змієві-чотириголовцю, якого незвичайного плуга роблять брати-ковалі, а той відразу пригадав Кузьму й Дем'яна — це вони не схотіли твердо і впевнено проказувати: "Я твій, Царю, і нехай у мене не буде Царя над тебе!" — не піддалися його наущі.

— Я ж їх провчу! — крикнув, вибрався з вежі й повзе до кузні.

Село обмерло. А брати-ковалі доковують плуга.

Чотириголовий Змій став перед дверима й погрожує:

— Відчиніть!

Кузьма й Дем'ян статечно відгукуються:

— Зробимо роботу й відчинимо.

Змій не схотів чекати. Пролизав двері, встромляє свого язика. Дем'ян узявся за кліщі, вхопив язика, засмикнув одну Змієву голову в кузню, а Кузьма молотом мах — і збив з неї корону.

Щоб перемогти Царя, треба з його голови збити корону. В Змія ж — чотири голови, чотири корони. Залишившись з трьома, він ввинувся, підіймається вгору й погрожує, що зараз погасить сонце.

— Не погасиш! — відповідають йому ковалі.— Наш плуг вже готовий.

Кузьма з молотом, а Дем'ян з плугом і хомутом. Як підняв Кузьма свого ковальського молота, так і збив той корони, а Дем'ян накинув на шию Змієві хомута. Запрягли його в плуга і давай орати. Змій як пішов, як пішов, а вони не дають йому вискочити з борозни.

Поганяють і приказують:

— А що, погасив сонце?..

Так справдилося віщування дикого голуба, що Кузьма і Дем'ян пастимуть людську долю.

Ще й досі видніють вали. Їх називають Змійовими. Тут брати-ковалі запрягали чотириголове диво й орали. Після зими вали буйно зеленіють. Здається, що сама земля гомонить своїми травами, річкою і лісом — віє тихий мирний вітерець. Земля начеб звільнилася від чогось важкого і відчула радість життя.